

Отримано: 02.02.2023.

Прорецензовано: 13.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: antonina.skydanova@unifr.ch

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-115-122

Скиданова А. Українці в системі комплектування збройних сил Російської імперії напередодні Першої світової війни: військово-політичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 115–122.

УДК: 355.48(477+470)"1875/1914"

Антоніна Скиданова

УКРАЇНЦІ В СИСТЕМІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Увага автора зосереджена на тому, як зміни у військово-політичній сфері пізньої Російській імперії вплинули на обсяг, характер і значення служби українців у імперській армії. Доведено, що вплив на комплектування збройних сил колоніальних практик управління та тенденції перетворення уявлюваної «імперської російської нації» на стрижень державотворення сприяли утвердженню призову наддніпрянських українців як стратегічно важливого чинника військового будівництва і політичного існування держави Романових.

Ключові слова: військова повинність, комплектування збройних сил, імперська російська нація, Наддніпрянищина.

Antonina Skydanova

UKRAINIANS IN THE SYSTEM OF MANNING THE ARMED FORCES OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE THE FIRST WORLD WAR: MILITARY AND POLITICAL ASPECT

The author is focused on how changes in the military and political sphere of the late Russian empire have affected the number, character and significance of the military service of Ukrainians in the Imperial Army.

The manning of the Armed Forces of the Russian Empire from the reform of 1874 to the First World War was balancing between the two poles: the creation of conditions for rapid deployment of the army and the consideration of the Empire's state-building priorities. Eventually, the second pole turned out to be dominant and became the main for the manning of troops. The Empire Army turned into an instrument and at the same time a mirror of domestic policy. The place of a nation in the structure of the Armed Forces was a projection of its status in the Empire and showed probable prospects for its future.

In the last decades of the XIX century the practice of restrictions and exclusion from the military service was finally established to those nations who the Empire wanted to colonize or keep under the rule. Keeping under the rule was guaranteed by placing on the territories of their residence not the multinational contingent of troops (Grand Duchy of Finland, former Kingdom of Poland, Caucasus, the nations of Siberia, etc.). These troops, as everywhere in the Empire, were 75 percent consisted of so-called «Russian Nation». The «Russian Nation» as an intellectual and ideological construction included Ukrainians, Russians and Belarusians. The idea of the «three-part Russian Nation» centrality as the «Russian Imperial Nation» became predominant for the rule of Alexander III and Nicholas II. This meant that Ukrainians completely became hostages of the Empire in the military and political sense. At the beginning of XX century Ukraine was intensively used as a conscription pool district. In 1907, 22,5% of new recruits were Ukrainians.

It should be noted that the qualification of Ukrainians as part of the «Russian Nation» and military practices with them have provided potential opportunities for the deployment of processes that were in total opposition to the strategic ideas of the Russian Empire. Significant part of Ukrainians in military units, reduced terms of military service, and involvement compatriots in teaching of new recruits gave a good chance to keep local identity among soldiers. Even at the beginning of the 20th century, the Russian Imperial army still had poor chances to become a «school of the nation» according to the German model, first of all because of the undeveloped system of school education – the basis for the education of the citizens. In the army soldiers were memorizing titles, drill and combat commands, responsibilities in Russian, seared the oath of loyalty to the Emperor. This was not enough for radical changes in their identity. With the change of circumstances in 1917, many Ukrainian soldiers

of the Imperial Army had already wanted to create separate Ukrainian military units and quickly joined the Ukrainian revolutionary movement, becoming actors of the collapse of the Russian Empire.

Keywords: *military obligation, manning of military forces, «Russian Imperial Nation», Naddniprianschina (Dnieper Ukraine).*

Стаття є спробою зрозуміти значення українців для військово-політичної системи Російської імперії напередодні Першої світової війни. Розкриваючи тему, ми сподіваємося дати комплексне обґрунтування для подальших кількісних оцінок щодо участі українців у збройних силах імперії, поглибити розуміння історичних передумов пізніших процесів українізації в імперській армії та розширити теоретичну базу для рефлексій щодо місця та ролі імперської доби у військовій історії України.

Участь українців у збройних силах Російської імперії напередодні 1914 р. вивчена частково. Проблеми політичного впливу на військову повинність тих чи інших народів імперії були окреслені Л. Гриневич [3]; загальний аналіз ролі українців у кадровому забезпеченні армії Російської імперії здійснював А. Лозинський [12, 13, 14]; добру документальну базу для розуміння характеру історико-генетичних зв'язків між довоєнним мілітарним досвідом, набутим за часів імперії, та подальшою участю у визвольних змаганнях створюють дослідження офіцерського складу армії УНР Я. Тинченка [22, 23]. Проблематика взаємозв'язків між імперською російською армією і національним питанням є головною у доробку кількох російських істориків [8, 9, 10, 17]. На жаль, ці дослідження жодним чином не деконструють імперської формули «триєдиного російського народу» та не включають українців до предметного поля аналізу. Добрі методологічні підходи для вивчення військової історії Росії з урахуванням соціальних, культурно-антропологічних і національних контекстів, які можуть бути застосовані для студіювання українського кейсу, пропонують західні дослідники [26, 27, 28, 29, 30].

У статті питання участі українців у комплектуванні збройних сил інтегровано до контекстів військового будівництва й державотворчих процесів у імперії Романових, що розгорталися протягом останньої чверті XIX ст. й до 1914 р. Тісно переплітаючись, вони витворювали важливу матрицю, крізь призму якої наші уявлення щодо ролі українців у імперії стають більш системним і послідовним.

Завдання, котрі вирішуються у статті, полягають у тому, щоб: простежити причини, суть і ступінь впливу внутрішньополітичних чинників на включення/виключення до комплектування збройних сил імперії тих чи інших народів/територій, окреслити у зв'язку з цим роль призову до лав імперської армії українців, з'ясувати орієнтовну чисельність та особливості їхнього розподілу між частинами військ у межах держави.

З 1874 р. в Російській імперії набрала чинності система загального військового обов'язку для чоловіків. Перехід від рекрутського набору до нової моделі комплектування збройних сил був частиною військових реформ, які мали на меті створення сучасної масової армії. Але, як виявилось, на впровадження цієї моделі значно вплинули практики управління багатотетнічним суспільством, територіями з особливим політичним статусом або соціальним устроєм. З огляду на це загальна військова повинність у Російській імперії виглядала фрагментованою, а комплектування збройних сил далеким від уніфікованих правил [15].

Вихідною точкою Маніфесту про запровадження загальної військової повинності та Уставу про військову повинність від 1 січня 1874 р. була ідея перетворення «справи захисту вітчизни» на «загальнонародну справу» шляхом поширення військового обов'язку на всі стани [15, с. 1-2; 24, с. 4]. Цей підхід, підкріплений зміною системи відбування військової служби, запуском механізму для чисельного збільшення збройних сил Російської імперії. Найбільш очевидним зразком для таких трансформацій була Німеччина, чия система відбування військового обов'язку, на думку перших осіб Росії, забезпечила блискучі результати у війні з Францією [5, с. 259-260]. Не менш важливо, що поширення загального військового обов'язку на всі стани спиралося на ідеологічну державницьку складову, де «захист престолу та вітчизни є священним обов'язком кожного Російського підданого» [15, с. 1-2]. Риторика Маніфесту 1874 р., очевидно, відображала спроби творення спільноти підданих-співгромадян, одним із ферментів якої мав стати той самий «священний обов'язок кожного». Пошуки ідеї спільності, заснованої не лише на лояльності до династії, тривали в Російській імперії вже не перше десятиліття, адже у розширених кордонах і з новими викликами національних емансипаційних рухів імперія Романових мусила продукувати ідеологічні конструкти для подальшого

існування. Проте особливості впровадження Маніфесту 1874 р. та подальші зміни у системі комплектування збройних сил Російської імперії, на нашу думку, підважували проголошені гасла.

З усуненням станових привілеїв стосовно військової служби у 1874 р., система призову натовість зазнала впливу виключень і пільг, серед яких були як типові для законодавства усіх держав (пільги за освітою, сімейним та господарчо-майновим становищем), так і специфічні, породжені характером російського імперського управління. Так, від військової повинності звільнялося *все населення* Туркестанського краю, віддалених округів Сибіру, *іногородці* Астраханської губернії, Тургайської, Уральської, Акмолінської, Семипалатинської, Семиреченської та Закаспійської областей, усіх губерній та областей Сибіру, самоїди Мезинського та Печорського повітів Архангельської губернії [21, с. 41]. З 80-х років XIX ст. і до Першої світової війни було кілька спроб поширення військової повинності на ці народи. У залученні *іногородців Сибіру* до служби вбачили спосіб пришвидшення їхньої русифікації та організації військової служби як «об'єднаної в політичному сенсі та цивілізаторської основи» [4, с. 8; 10, с. 143]. Ці спроби не призвели до позитивного результату. Але дискусії, що точилися довкола них, сприяли кристалізації уявлень про колонізований простір. У військовому дискурсі напередодні Першої світової війни віддалені місцевості звільнялися від військового обов'язку «з метою посилення їхньої колонізації російським елементом», а «віддалені народності» через те, що «були ще не достатньо асимільовані, або за своєю некультурністю взагалі не були придатними для залучення їх у війська» [21, с. 146].

Доволі осібно на цьому тлі виглядала політика залучення до армії імперії народів *Туркестанського краю та Кавказу*. У цьому випадку йшлося не стільки про ступінь асиміляції, скільки про «недостатню благонадійність» [7, с. 46], яка, вочевидь, витікала зі специфіки регіонів (етнічна та релігійна мозаїка, історичні особливості взаємин між корінними народами, своєрідна суспільна організація, прикордонний статус і обставини завоювання цих територій). У комплексі перелічені чинники були причиною занепокоєнь щодо перспектив утримання цих земель під владою імперії, лояльності корінних народів, породжували численні особливості у військовій політиці на цих землях, зокрема довгий час стримували імперську владу від поширення на місцевих мешканців загальної військової повинності. Так, мусульманське населення Північного Кавказу та Закавказзя було залучене до відбуття військової повинності на загальних підставах лише у 1887 р. Але практично одразу ж – у 1889 р. – постачання новобранців від цієї групи підданих було замінено на виплату спеціального грошового збору [21, с. 195]. Для залучення до військової служби народів Кавказу та Закаспійської області напередодні Першої світової війни російська військова машина практикувала принцип іррегулярності (служба за плату в Дагестанській та Кубанській міліції, Туркменському та Дагестанському кінних полках) [21, с.195]. Водночас із кінця 80-х років XIX ст. загальна військова повинність стабільно поширювалася на християн Кавказу (переважно охоплювала вірмен і грузинів) [8, с.119].

Спеціальним випадком реалізації військового законодавства у Російській імперії було Велике князівство Фінляндське. Питання про спосіб відбування фінами військової служби протягом XIX ст. ставало все більш політичним, зрештою перетворившись на точку напруги у відносинах між імперією й автономією на початку XX ст. З 1809 до 1867 р. для мешканців князівства зберігалася усталена тут зі шведських часів система індельти, або ж поселених військ, яка була доповнена можливістю сплати грошового податку замість відбування військової служби [20, с.145; 11, с.101]. З кінця 50-х років XIX ст. російська влада почала стрімке скорочення фінських військ, скасувавши їх у 1867 р. На той момент у фінських поселених батальйонах нараховувалося лише 700 чоловіків [11, с. 101]. Паралельно з поселеними військами у Великому князівстві Фінляндському існували запроваджені імперською владою ще з 1820-х років Фінські стрілецькі батальйони [20, с. 145-146]. Їхня чисельність коливалася, але значною не була. Існує припущення, що Фінські стрілецькі батальйони виконували радше символічну роль, демонструючи присутність фінів у військовій машині імперії [11, с.103]. На території Великого князівства Фінляндського повсякчас розміщувалися гарнізони російської армії, до яких фінів не набирали. Принципові зміни могли статися в ході військової реформи 1874 р. Проте поширення загальної військової повинності на князівство було відкладене до розробки спеціального закону для Фінляндії. Процес затягнувся до 1881 р., коли набув чинності схвалений сеймом князівства військовий статут. Військова повинність для фінів ставала особистою, але здійснювалася в окремих від військ імперії батальйонах із власною системою управління, забезпечення та судочинства, передбачала коротші терміни служби та, найголовніше, – застосування Фінських військ дозволялося лише в межах автономії [20, с. 147; 11, с. 105]. Чисельність 9 стрілецьких батальйонів та Фінського

драгунського полку складала близько 7 тис. осіб у мирний та близько 12 тис. – у військовий час [8, с. 112]. В останнє десятиліття XIX ст. й на початку XX ст. Фінські війська стали одним із каменів спотикання у протистоянні між централізаторською політикою та боротьбою Фінляндії проти спроб обмежити її статус, котра помітно переростала на рух за емансипацію країни [20, с.147]. У цьому протистоянні, на думку багатьох російських можновладців, Фінські війська становили потенційну загрозу. Найближчою аналогією для них правив польський сценарій, коли армія Царства Польського стала головною силою визвольного повстання 1830–1831 рр. [8, с.112]. На тлі революційних подій 1905 р. російська влада остаточно ліквідувала Фінські війська. Однак, якщо після придушення польського повстання замість ліквідованої армії Царства Польського його мешканців змусили проходити військову службу на загальних підставах у імперській армії, то для фінів військову службу було змінено на сплату військового податку [21, с.194]. Отже, напередодні Першої світової війни фіни не брали участі в імперській армії.

Таким чином, низка народів у Російській імперії не несла особистої військової повинності й *не залучалася до комплектування регулярної армії*. Військове будівництво, незважаючи на проголошений реформою 1874 р. принцип загальності та пов'язані з ним ідеологічні сенси, мало виразний колоніальний підтекст і *навіть чи могло бути фундаментом для творення громадянської єдності в імперії Романових*.

У такому разі постає питання – то яким було ядро збройних сил Російської імперії? Комплектування її постійних військ здійснювалося за рахунок різних національних груп. Але частка залучення того чи іншого етносу/нації помітно відрізнялася (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Етнічна приналежність новобранців, залучених до військової служби у Російській імперії 1907 року [2, с. 248]

Етнічна група	Чисельність новобранців	
	абсолютна	частка у %
Росіян	202 044	45,9
Українців	99 014	22,5
Білорусів	30 663	7
Поляків	29 787	6,8
Болгар	1 079	0,2
Чехів	99	0
Литовців та жмудь	4 421	1
Латишів	4 544	1
Фінських племен	12 512	2,8
Німців	5 732	1,3
Молдаван	4 324	1
Вірмен	4 279	1
Грузинів	5 114	1,2
Греків	579	0,1
Татар	8 285	1,9
Башкирів	6 227	1,4
Циган	156	0
Караїмів	25	0
Євреїв	17 828	4
Не перелічених (чуваші, бесермяне, мешчеряки, тептярі, осетини, дунгани, киргизи та ін.)	3 830	0,9

Пропорції, помітні на прикладі відсоткової частки новобранців різних етнічних груп у 1907 р., були відносно сталими. З високою долею ймовірності їх можна спроектувати як мінімум на постійну сухопутну армію та звільнених у запас, оскільки при комплектуванні військових частин закон зобов'язував триматися певних співвідношень. Близько 75% складу нижніх чинів у військових частинах (відповідно, новобранців, які їх щорічно поповнювали), мали складати представники «триєдиного російського народу», до якого імперська влада зараховувала власне росіян, але також українців і білорусів. Інші народи, зобов'язані особистою військовою повинністю, мусили розподілятися в такий спосіб, аби не перевищувати у кожній військовій частині близько 25 % [21, с.231].

У публічній військовій статистиці зрідка можна знайти відображення частки українців, адже відповідно до панівної ідеї «триєдиного російського народу» їх розчиняли у загальній категорії. Тому підрахувати чисельність українців у збройних силах Російської імперії достеменно не можливо. Але навіть умовні калькуляції, які спираються на пропорції, показують, що вони становили питомо значну кількість військового контингенту регулярних військ включно з запасом. Приміром, штатна чисельність регулярних військ імперії у мирний час на 1912 р. складала близько 1 млн. 200 тис. нижніх чинів; до запасу відбувало близько 450 тис. чоловіків на рік [21, с.181]. Якщо частка українців залишалася в межах 20%, то у регулярній армії у мирний час перебувало близько чверті мільйона українців, а запас щороку поповнювало близько ста тисяч. Під час загальної мобілізації їхня чисельність у лавах збройних сил Російської імперії відповідно зростала у рази.

Масштаб залучення українців до військ був однією з похідних державотворчих процесів, які розгорталися у Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. В історичній перспективі саме це, на нашу думку, значно вплинуло на перманентно велику чисельність українців у збройних силах імперії, яка згодом – парадоксально і неочікувано для можновладців – створила фізичну можливість для початку творення національної армії.

Внаслідок польського повстання 1863-1864 років у російському державотворенні панівною стала згадувана ідея «триєдиного російського народу» [19, с.116]. Проте, як видається, до певного часу вона не спричиняла помітного впливу на військову політику. Пропозиція щодо норм комплектування військових частин за пропорцією 75/25 відсотків з'явилася на початку 70-х років XIX ст. під час обговорення переходу до загальної військової повинності. Згідно із задумом, частини військ мали поповнюватися на 75% уродженцями внутрішніх губерній (під якими розумівся той самий «російський народ») і лише на 25% мешканцями прикордонних місцевостей [5, с.270]. На той час така норма, очевидно, була орієнтована перш за все на західне прикордоння імперії, адже саме європейський театр був пріоритетним і стратегічним (Привіслянський край – колишнє Царство Польське, західні і південно-західні губернії відповідно до військової доктрини повсякчас концентрували найбільше військових підрозділів держави). З військово-політичної точки зору, зважаючи на поточний стан польського питання, такі норми комплектування цілком ймовірно були способом уникнути високої концентрації у тамтешніх військових частинах поляків. Разом із тим давалися взнаки уявлення російських військових теоретиків про фактори монолітності армії. Убачаючи в мультиетнічності й мультиконфесійності її слабе місце, вони наполегливо доводили велику користь від переважання серед населення та у війську «панівного племені, російського, та панівної релігії, православної» [6, с. 209; 7, с. 28, 32].

Із 80-х років XIX ст. уявлюваний «триєдиний російський народ» став наріжним ідеологічним фактором державотворення. Суттєве чисельне переважання його представників у збройних силах імперії набуло ширшого значення, стаючи інструментом внутрішньої політики. Так, у 80-90-х роках воно пов'язувалося з метою «об'єднання усіх народностей, які замешкують Росію, – їхнього обрусіння» [6, с.198; 7, с.30]. Але зрештою за цим домінуванням все ж стояв державний націоналізм, який наприкінці XIX ст. відверто проступав у військовому дискурсі. Як було занотовано у підручнику з воєнної статистики для Миколаївської Академії Генерального Штабу, «росіяни і православні стають на відповідну їм в Росії висоту», в той час як населення найважливіших окраїн «не може користуватися такою ж довірою, як області, заселені виключно росіянами», допоки воно не злилося з «головною національністю держави» [6, с.198-199]. Зважаючи на значення західних губерній як потенційного театру розгортання бойових дій при фактичній недовірі до багатьох мешканців цих територій як таких, які не належали до уявлюваного «російського народу», регулярне комплектування та мобілізаційний призов наддніпрянських українців був *стратегічною ділянкою у військовій машині імперії*.

Прив'язані у якості однієї з гілок до імперської нації, яка розглядалася за часів пізньої імперії як чи не єдина благонадійна для комплектування збройних сил, українці у *військово-політичному сенсі ставали заручниками імперії*. Несподіваний вихід із цієї ситуації, на нашу думку, створила логіка європейських мілітарних практик, акцептувати яку реформуючи свою армію намагалася Російська імперія. Важливу роль відіграло прагнення Росії взяти на озброєння територіальний принцип комплектування, котрий передбачав, що кожна з частин військ отримує новобранців по можливості з одного й того самого визначеного району або округу. Уважалося, вона має питомі переваги для формування згуртованих колективів, оптимізації транспортної логістики під час призову, сприяє

якнайшвидшому якісному розгортанню мобілізації. В умовах російської дійсності, коли від особистої військової повинності повністю або частково звільнялося населення значних територій, існувала процентна норма поповнення військових частин євреями і загальне правило 75/25 відсотків, описане вище, територіальна система комплектування могла бути дуже умовною і специфічною за функціональним призначенням. Вона не діяла так, як у взорованій Німеччині, Австро-Угорщині чи Франції з точки зору загальної логістики за виключенням одного випадку [21, с. 179-180, 230-231]. Так, територіальності в Російській імперії дотримувалися стосовно призначення новобранців у частини, розміщені в так званих «російських губерніях», до котрих військова влада априорі зараховувала губернії Наддніпрянщини. Існуюча напередодні Першої світової війни практика полягала у тому, що у війська на таких територіях призначали до 30% новобранців із місцевих уродженців, до 45% – з інших місцевостей (віддаленістю до 1 тис. кілометрів) за умови, що вони належать до «російського народу». До 25% становили новобранці з інших етнічних груп [21, с.180, 231]. Тобто, для багатьох українських місцевостей залишався шанс розмішувати на своїй території частини військ, які склалися як мінімум на 30%, як максимум більш ніж на половину з українців. Останнє було доволі вірогідним, оскільки новобранці так званих Малоросійських, Західноруських і Новоросійських губерній, до числа яких належали заселені переважно українцями губернії (Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська), у більшості випадків розподілялися суто в їхніх же межах [25, с. 273-274]. Підтвердження висловленого припущення про значну концентрацію українців у військових частинах Наддніпрянщини можна віднайти у спогадах [1, с.85-86; 18, с.23]. Але разом із тим воно потребує додаткових архівних студій. Застосування територіальної системи комплектування без широкої практики розподілу українців до віддалених регіонів у поєднанні зі скороченими після 1912 р. термінами служби, системою наставництва новобранців земляками давали непогані шанси для збереження серед нижчих військових чинів локальної ідентичності. Застосування у збройних силах Російської імперії виключно російської мови та виховання відданості цареві навряд чи могло перетворити армію на «школу нації» без відповідної розгалуженої системи шкільництва, якої в Російській імперії не було. Заучування титулів, військових звань, стройових команд і військових обов'язків як базова вимога до солдатів, навряд чи могли докорінно змінити їхню свідомість чи мовні переваги на довшу перспективу.

Отже, практики військового будівництва, поєднані зі специфічним утіленням у системі комплектування збройних сил Російської імперії ідеологічної складової призвели до ненавмисного з точки зору імперських можновладців результату – вираженої української національної специфіки багатьох військових частин, розміщених у Наддніпрянщині. Ці війська мали досить підстав для розпаду на національні частини, якщо б у відповідній колективній дії з'явилися мотивації, лідери та зникли зобов'язуючі фактори як-то постать імператора, лояльність якому залишалася стрижнем концепту імперії як вітчизни та фактором, що легітимізував існуючий порядок речей, зокрема в армії. Втілення такої перспективи стало можливим навесні 1917 р. Спроможність такого розвитку подій зрештою була доведена інтенсивними та масштабними процесами українізації у військах, створених колишньою імперією.

Узагальнюючи викладені у статті міркування, варто констатувати, що комплектування збройних сил Російської імперії від реформи 1874 р. до Першої світової війни балансувало між двома полюсами: створенням умов для швидкого розгортання чисельної армії на потрібній території та врахуванням державотворчих пріоритетів імперії. Зрештою, другий полюс виявився домінуючим і базовим для комплектування військ, армія імперії остаточно перетворилася на інструмент та водночас дзеркало її внутрішньої політики. Місце того чи іншого народу в структурі збройних сил таким чином було проекцією його статусу в імперії та вірогідних перспектив на майбутнє. Після нетривалого періоду дискусій та обмежених спроб інтегрування в армії всіх народів імперії шляхом упровадження загальної військової повинності, які поміж тим мали чіткий асиміляційний вектор, в останніх десятиліттях XIX ст. все ж ствердилася практика обмежень і виключень щодо участі у війську тих народів, які належало колонізувати чи утримати у складі імперії переважно шляхом розміщення на їхніх землях далеко не мультинаціонального контингенту військ (Велике князівство Фінляндське, колишнє Царство Польське, Кавказ, народи Сибіру тощо). Впровадження до комплектування військ пропорції із вираженою «російською» домінантою стало свідченням спроби формування імперію довкола уявленого ядра «російської імперської нації». Включення українців до цього ядра робило їх заручниками імперії та прирікало Наддніпрянщину на інтенсивне використання у якості

призовного/мобілізаційного району (до того ж стратегічного через близькість до ймовірного західного театру бойових дій). Чи могла ця ситуація в історичній перспективі стати джерелом чи почасті основою для процесів, цілком протилежних, ніж того очікувала імперія? Як не парадоксально, але, на нашу думку, так. За умови збереження логістики, коли українських новобранців перерозподіляли переважно в межах наддніпрянських губерній, все ще слабких перспектив перетворення російської імперської армії на «школу нації» німецького зразка, питомо значна українська складова в багатьох місцевих військових частинах за певних обставин могла бути конвертована на не на захист інтересів цілісності імперії, а на її дезінтеграцію за національним принципом. Ґрунтовнішому розумінню цього й інших порушених у статті питань сприятимуть подальші архівні студії, впровадження антропологічного фокусу, спрямованого на виявлення й оцінку механізмів збереження/втрати/набуття традиційних/нових ідентичностей під час служби в імперській армії, дослідження імперської армії як соціального ліфту для українців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авраменко Н. Споми́ни запорожця. Київ, 2007. 456 с.
2. Антонович А. Русский народ и главнейшие народности России перед воинскою повинностью. *Военный сборник*. 1909. № 11. С. 247–274.
3. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.). *Історія українського війська (1917–1995)*. Львів, 1996. С. 10–34.
4. Дамешек Л.М. Мобилизация сибирских инородцев на тыловые работы в годы Первой мировой войны. *Известия Иркутского государственного университета*. Серия: История. 2014. Т.7. С. 79–87.
5. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. Москва, 1952. 368 с.
6. Записки военной статистики России: курс старшего класса Николаевской академии Генерального штаба. Т.1. Санкт-Петербург, 1894. VII, 450, 135 с.
7. Золотарев А.М. Материалы по военной статистике России. Население России, как источник комплектования ее армии (на основании данных за первое десятилетие отбывания воинской повинности). Санкт-Петербург, 1889. 85 с.
8. Лапин В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование вооруженных сил России в XVI – начале ХХ вв. *Ab Imperio*, 2001. №4. С. 109–140.
9. Лапин В.В. Армия России как имперский интеграционный механизм. *Петербургский исторический журнал*. 2019. №1. С. 302–313.
10. Лапин В.В. Национальный вопрос и проблема «надёжности» в армии России (XIX – начало ХХ века). *Власть, общество и реформы в России в XIX – начале ХХ в.: исследования, историография, источники*. Санкт-Петербург, 2009. С.127–144.
11. Лапин В.В. Финляндия в военной системе Российской империи. *Петербургский исторический журнал*. 2014. №1. С. 98–120.
12. Лозинський А. Українці у складі військових формувань збройних сил Російської імперії (1900–1917 рр.). Львів, 2017. 71 с.
13. Лозинський А.Ф. Українці в системі кадрового забезпечення військовоморського флоту збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 72–81.
14. Лозинський А.Ф. Українці в системі кадрового забезпечення сухопутних військ збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Військово-науковий вісник*. 2017. № 27. С. 46–70.
15. Манифест о введении всеобщей воинской повинности. *Полное собрание законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1876. Т.49. С. 1–2.
16. Меннинг Б.У. Пуля и штык. Армия Российской империи 1861–1914. Москва, 2016. 423 с.
17. Национальный вопрос и этнические воинские формирования русской армии в годы Первой мировой войны: кол. моногр. Пермь, 2017. 374 с.
18. Пилишенко В. Чорноморці в українській революції. *Альманах Українського Народного Союзу на 1977 р.* 1977. С. 22–28.
19. Плохий С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2020. 308 с.
20. Подпрятков Н. Государственный механизм привлечения жителей Великого княжества Финляндского к службе в русской армии в XIX – начале ХХ вв. *Власть*. 2011. №7. С. 145–148.
21. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1913. VI, 263 с.
22. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Українського Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ, 2007. 535 с.
23. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. Київ, 2011. 424 с.
24. Устав о воинской повинности. *Полное собрание законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1876. Т. 49. С. 4–29.
25. Цикельн Д. Неспособные к службе новобранцы (Статистический очерк). *Военный сборник*. 1884. № 4. С. 267–298.
26. Fuller W. C. The Imperial Army. *The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. Vol. 2. P. 530–553.

27. Ohren D.M. *All the Tsar's Men: Minorities and Military Conscription in Imperial Russia, 1874–1905*. ProQuest Dissertations Publishing, 2006. Print.

28. Rieber A. *Nationalizing Imperial Armies: A Comparative and Transnational Study of Three Empires. Nationalizing Empires*. Budapest, 2015. P. 593–627.

29. Sanborn J. *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*. DeCalb, 2003. 278 p.

30. Von Hagen M. *The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. London, 1998. P. 34–57.

References:

1. Avramenko N. *Spomyny zaporozhtsia*. Kyiv, 2007. 456 s.

2. Antonovich A. *Russkiy narod i glavneyshie narodnosti Rossii pered voinskoyu povinnost'yu*. Voennyi sbornik. 1909. № 11. S. 247–274.

3. Hrynevych L. *Viiskove budivnytstvo v Radianskii Ukraini (1917 – pochatok 30-kh rokiv KhKh st.)*. Istoriiia ukrainskoho viiska (1917 – 1995). Lviv. 1996. S. 10–34.

4. Dameshek L.M. *Mobilizatsiya sibirskikh inorodtsev na tylovye raboty v gody Pervoy mirovoy voyny*. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya*. 2014. T.7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mobilizatsiya-sibirskikh-inorodtsev-na-tylovye-raboty-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny> (data zvernennya: 31.01.2023).

5. Zayonchkovskiy P.A. *Voennye reformy 1860-1870 godov v Rossii*. Moskva, 1952. 368 s.

6. *Zapiski voennoy statistiki Rossii: kurs starshego klassa Nikolaevskoy akademii General'nogo shtaba*. T.1. Sankt-Peterburg, 1894. VII, 450, 135 s.

7. Zolotarev A.M. *Materialy po voennoy statistike Rossii. Naselenie Rossii, kak istochnik komplektovaniya ee armii (na osnovanii dannykh za pervoe desyatiletie otyvaniya voinskoy povinnosti)*. Sankt-Peterburg, 1889. 85 s.

8. Lapin V. *Armiya imperii – imperiya v armii: organizatsiya i komplektovanie vooruzhennykh sil Rossii v KhVI – nachale KhKh vv. Ab Imperio*, 2001. №4. S. 109–140.

9. Lapin V.V. *Armiya Rossii kak imperskiy integratsionnyy mekhanizm*. Peterburgskiy istoricheskii zhurnal. 2019. №1. S. 302–313.

10. Lapin V.V. *Natsional'nyy vopros i problema «nadezhnosti» v armii Rossii (XIX – nachalo XX veka)*. *Vlast', obshchestvo i reformy v Rossii v XIX – nachale XX v.: issledovaniya, istoriografiya, istochniki*. Sankt-Peterburg, 2009. S.127–144.

11. Lapin V.V. *Finlyandiya v voennoy sisteme Rossiyskoy imperii*. Peterburgskiy istoricheskii zhurnal. 2014. № 1. S. 98–120.

12. Lozynskiy A. *Ukrainci u skladi viiskovykh formuvan zbroinykh syl Rosiiskoi imperii (1900–1917 rr.)*. Lviv, 2017. 71 s.

13. Lozynskiy A.F. *Ukrainci v systemi kadrovoho zabezpechennia viiskovomorskoho flotu zbroinykh syl Posiiskoi imperii naprykinti XIX – pochatku XX st.* *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: istoriia. Politolohiia*. 2016. Vyp. 16. S. 72–81.

14. Lozynskiy A.F. *Ukrainci v systemi kadrovoho zabezpechennia sukhoputnykh viisk zbroinykh syl Rosiiskoi imperii naprykinti KhIKh – pochatku KhKh st.* *Viiskovo-naukovy visnyk*. 2017. № 27. S. 46–70.

15. *Manifest o vvedenii vseobshchey voinskoy povinnosti*. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sankt-Peterburg, 1876. T.49. S. 1–2.

16. Menning B. *U. Pulya i shtyk. Armiya Rossiyskoy imperii 1861–1914*. Moskva, 2016. 423 s.

17. *Natsional'nyy vopros i etnicheskie voinskie formirovaniya russkoy armii v gody Pervoy mirovoy voyny: kol. monogr. Perm'*, 2017. 374 s.

18. Pylyshenko V. *Chornomortsii v ukrainskii revoliutsii*. *Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu na 1977 r.* 1977. S. 22–28.

19. Plokhii S. *Zahublene tsarstvo. Istoriiia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodni*. Kharkiv, 2020. 308 s.

20. Podpryatov N. *Gosudarstvennyy mekhanizm privlecheniya zHITELEY Velikogo knyazhestva Finlyandskogo k sluzhbe v russkoy armii v XIX – nachale XX vv. Vlast'*. 2011. №7. S. 145–148.

21. Rediger A. *Komplektovanie i ustroystvo vooruzhennoy sily*. Ch. 1. Sankt-Peterburg, 1913. VI, 263 s.

22. Tynchenko Ya. *Ofiterskiy korpus Armii Ukrainskoho Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. 1. Kyiv, 2007. 535 s.

23. Tynchenko Ya. *Ofiterskiy korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. 2. Kyiv, 2011. 424 s.

24. *Ustav o voinskoy povinnosti*. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sankt-Peterburg, 1876. T.49. S. 4–29.

25. Tsikel'n D. *Nesposobnye k sluzhbe novobrantsy (Statisticheskii ocherk)*. *Voennyi sbornik*. 1884. № 4. S. 267–298.

26. Fuller W. C. *The Imperial Army. The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. Vol. 2. P. 530–553.

27. Ohren D.M. *All the Tsar's Men: Minorities and Military Conscription in Imperial Russia, 1874–1905*. ProQuest Dissertations Publishing, 2006. Print.

28. Rieber A. *Nationalizing Imperial Armies: A Comparative and Transnational Study of Three Empires. Nationalizing Empires*. Budapest, 2015. P. 593–627.

29. Sanborn J. *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*. DeCalb, 2003. 278 p.

30. Von Hagen M. *The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. London, 1998. P. 34–57.